

МУМТОЗ ШАРҚ АДАБИЁТИДА БАДИЙ САНЪАТЛАРНИНГ АСОСИЙ МАНБАСИ ҲАҚИДА

Мухамедходжаева Санобар Абдужалиловна

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Матншунослик ва адабий манбашунослик

2-курс магистранти

Аннотация: Ушбу мақолада мумтоз шарқ адабиётидаги назмий ҳамда насрий асарларда, ҳар замонда қўлланилиб келинаётган бадий санъатларнинг асосий келиб чиқиш манбаси Қуръони карим эканлиги баён қилинган. Бадий адабиётдаги шакл ва мазмун тушунчаси, иқтибос, ташбиҳ, тақрир каби услубларнинг мақсад ва вазифалари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: мумтоз адабиёт, шакл, мазмун, А. Навоий, Лутфий, Огаҳий.

Қуръони карим қомусий мазмунга эга китоб ҳисобланади. Унда қўпгина фанларнинг асослари, илдишлари ўз ифодасини топган. Жумладан, адабиёт назарияси, бадий адабиётнинг ривожига асос бўладиган шакл ва мазмун муносабати, ғоя, бадий санъатлар каби масалалар ҳам Қуръонда мавжуд. Қуръонда келган пайғамбарлар тарихи мумтоз адабиётимиздаги не-не насрий, назмий асарларнинг вужудга келишига йўл очди. Улуғ аждодларимизнинг ҳаёт ва ижод йўллари Қуръон ғоялари асосига қурилди. Жаннат хурлари ҳақидаги оятлар мумтоз адабиётдаги гўзаллар тасвирига асос бўлди. Оятлардан қўзланган мақсадни **тўла, ёрқин** ва **таъсирчан** тарзда етказиш йўллари ҳам бугунги адабиётшуносликда турли санъатларни юзага келишига ҳамда ривожланишига асос бўлди.

Қуръони каримдаги шакл-шамойил, мақсад ва ғоя тушунчалари фалсафадаги, адабиёт назариясидаги **шакл ва мазмун** категорияларини юзага келтирган. Бугунги фалсафа, адабиёт назариясида бу масала худди Қуръони каримдаги талқинга мос баён қилинади. Бу икки категория бир-бирига боғлиқ бўлиб, бирисиз иккинчиси юзага чиқа олмайди. Айни чоғда, уларнинг муносабатида мазмун етакчилик қилади. Алишер Навоий шакл ва мазмун муносабатини шундай баён қилган:

Назмда ҳам асл анга **маъни** дурур
Бўлсин онинг **сурати** ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маони қошида хўб эмас.

Назмки ҳам **сурат** эрур хуш анга,
Зимнида **маъни** доғи дилкаш анга.

Ўзбек мумтоз адабиётимизни Қуръонга қанчалик боғлиқлигини **иктибос санъатида** ҳам кўриш мумкин. Адабиётда кўп учрайдиган ва мустақил бадий санъат ҳисобланган иқтибос санъатида шоир ёки ёзувчи ўз шеъри ёки асари ичида Қуръон ва ҳадисни келтиради ёки уларнинг мазмунини шеърда ифодалайди.

Иқтибос алоҳида санъат сифатида илк маротаба Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ”и ва Ҳусайн Войиз Кошифийнинг “Бадойиъ ул-афкор фи санойиъ ил-ашъор”ида маълумот берилган. Кошифий иқтибосга шундай таъриф беради: “Иқтибос луғатда оловни қамраб олмоқдур ва истилоҳда улдурким, шоир калом таркиби ҳамда сўз тартибида Қуръондан бирон оят ё пайғамбар ҳадисларидан бирон ҳадис ёхуд фикҳий масалалардан бирон масалани табаррук этиш йўлида келтирилур... Ва бу санъатни шу жиҳатдан иқтибос дерларким, оловни қамраб олганда нур ва ёруғлик ҳосил бўлганидек, иқтибос бўладиган сўздан шеърда нур ва зиё ҳосил бўлур”.

Оят ёки ҳадис иқтибосидан мақсад Аллоҳ ва Унинг пайғамбари (с.а.в.) сўзига тенг қалам тебратиш эмас, балки Ҳусайн Воиз Кошифий таъкидлаганидек, қудсий каломни келтириш орқали “шеърга нур ва зиё бағишламоқ”дир.

О.Давлатов “Алишер Навоий шеърлятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талқини” номли докторлик диссертациясида Алишер Навоийнинг иқтибос санъатидан қанчалик фойдаланганини ўрганиб чиққан. Шунингдек, айнан қўлланилган оят ва ҳадисларни мазмун ва мундарижаси ҳамда контекст мазмуни билан алоқадорлигига қараб қуйидагича таснифлаган: Аллоҳ ҳамди ва пайғамбар наътига бағишланган оятлар; оламу одам яратилиши ва инсоннинг борлиқдаги мақоми ҳақидаги оят ва ҳадислар; саҳобалар ва олимлар васфидаги оят ва ҳадислар; реал, тарихий шахсларга бағишлаб ёзилган шеърлардаги оят ва ҳадислар; ахлоқий-дидактик, фалсафий-ижтимоий, ишқий-ирфоний мавзулардаги ҳадис ва оятлар.

Жумладан, Абу Бакр Сиддиқ ҳақидаги бобнинг биринчи байтида оят иқтибос қилишда ҳам Навоий Атторга издошлик қилади деб ёзади:

Аттор: Хожайи аввал, ки аввал ёр ўст,

Соний иснайн из ҳумо фил-ғор ўст (406 байт).

Навоий: Ул ки султони русулга ёрдур,

Соний иснайн из ҳумо фил-ғордур.

Қуйидаги байтда эса оятнинг сўзлари шаклан ўзгартирилган. Бундай ҳолатларда оят ё ҳадиснинг мазмун-моҳиятини очиб бериш ва ўқувчига етказиш

асосий мақсад қилингани боис оятнинг ташқи тузилишига камроқ эътибор қаратилади.

Эй етти манзар тарҳиға меъмори сунъунгдин бино,
Маснуълар фоний, вале маслуб сониъдин фано.
Чекмай фалак лутфунг туни жуз зикр ила тасбиҳ уни,
Одам дебон қаҳринг куни ҳар дам *заламно раббано*.

“Заламно раббано” сўзлари “Аъроф” сурасининг 23-оятида келган.

Навоий оятдаги сўзларни шеър вазнига тушириш учун ўрнини алмаштирган. Кошифий буни иқтибосдан бошқа алоҳида санъат – *ақд санъати* деб атайд.

Иқтибос санъатини Огаҳий ижодида ҳам кўплаб учратиш мумкин. Масалан,
Ҳар неча фирибу макр бирла ханнос,
Одам баданиға кириб айлар васвос.
Озғурмоқ ишида кишини эрмастур,
Талбис қилур чоғида андоқким ун-нос.

Ушбу байт Қуръони каримнинг энг машҳур ан-Нас сурасига ишора бўлиб, шоир бунда иқтибос санъатининг ақд (қофияли насрнинг мазмунини назмда баён қилиш) турини қўллаган:

Қуръони каримда **ташбиҳ** санъати кўп қўлланган бўлиб бадиий адабиётда бу санъатнинг келиб чиқишига туртки бўлди.

Араб балоғатида ташбиҳга берилган дастлабки таърифлардан бири Абу Абдуллоҳ Хоразмий томонидан берилган “Мафотиху-л-улум” асарида қуйидагича айтилган:

التشبيه تمثيل الشيء بالشيء Яъни: Ташбиҳ бир насани бошқасига ўхшатиш. Балоғат илмида ташбиҳнинг рукнлари ва мартабалари ҳақида сўз юритилади.

Ўзбек адабиётида бу санъат -дай, -дек, каби, янглиғ сингари воситалар орқали ёки мазмуний тарзда юзага келади.

Бўйинг сарву санубартек белинг-қил,

Вафо қилган кишиларга вафо қил. (Хоразмий).

Байтда маъшуқа бўйи сарв, санубар дарахтларига ўхшатишмоқда. Ташбеҳ - тек (-дек) қўшимчаси воситасида юзага келмоқда. Маъшуқа бели эса қилга ўхшатишмоқдаки, бу мазмуний асосда берилмоқда.

Қуръони каримда мақсадни инсонларга тўла етказиш учун қўлланган усуллардан бири **такрир**дир. Аллоҳ таоло бандаларига маълум мақсадни баён қилар экан, айрим сўзларни, жумлаларни такрор такрор айтади. Балоғат илми олимлари сўз ёки жумлаларнинг такрор келишининг аҳамияти, ўрни, мақсади ва такрир турлари ҳақида айтиб ўтганлар.

Қуръони каримдаги бу усул асосида адабиётда такрир санъати юзага келган. Такрир “такрорлаш” маъносини ифодаловчи лафзий санъат бўлиб, шеърда у ёки бу сўзни такрор қўллашни назарда тутди. Такрорлаш воситасида сўз

маъносини, унинг моҳиятини таъкидлаб кўрсатиш ушбу санъатнинг асосий хусусияти саналади.

Масалан, Огаҳий ижодида шундай байт бор:

Бовар этмассан десам юз ёлбориб,

Кўнглунг оқу кўнглинг оқу кўнглинг оқ.

Навоийнинг байтида:

Одабий эрсанг демагил одабий

Онигим йўқ халқ ғамидин ғами.

Бу байтда Навоий шеръий санъатларнинг бир неча усулларни қўллаганини кўришимиз мумкин:

Биринчидан, сўзларни такрорлаш, ортиқча сўзларни тушириб қолдириш ҳисобига мўжазликка эришилган, оз сўз билан кўп маъно ифодаланган. Бундан ташқари бир сўзнинг мисра аввалида ва охирида такрор келиши тасдир санъатига, шаклдош ва қофиядош сўзлар тажнис ва қофияга мисол бўлган.

Мумтоз адабиётда ирсол санъати кенг қўлланилган. Лутфий ижодининг айрим ғазаллари бошдан-оёқ ирсол санъати асосига қурилган:

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису

Масалдурким: “Чароғ туби қоронғу”.

Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,

Ки дерлар: “Оққан ариққа оқар сув”.

Юзингни туттим ортиқ ою кундин,

Кишининг кўзи дур оре тарозу.

Кўзинг қонимдан ийманмас ажабтур,

Ки кўрқар қайдаким қон кўрса хинду.

Тилар васлингни Лутфий қил ижобат,

Ки айтурлар: “Тилаганни тилагу”. Лутфийнинг бу ғазали “ирсоли масалайн” дейилади.

Хулоса шуки, мумтоз адабиётда қўлланаётган 80 дан ортиқ шеръий санъатларнинг асосий манбаи Қуръони карим ҳисобланади. Оятлардан кўзланган мақсадни инсонларга тўла, осон ва таъсирчан тарзда етказиш услуби бугунги адабиётшуносликда турли санъатларни юзага келишига ҳамда ривожланишига асос бўлди. Қуръони оятларидаги шакл ва ундан кўзланган мақсад мумтоз адабиётдаги шакл ва мазмун категорияларини юзага келтирди.

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар рўйхати:

1. Ҳ. Болтабоев. Шарқ мумтоз поэтикаси. Ўзбекистон давлат энциклопедияси. Давлат таълим нашриёти. -Тошкент: 2006.
2. О.Д.Давлатов. Алишер Навоий шеърларида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини. Афтореферат. -Самарқанд: 2017.
3. Огаҳий. Асарлар, 6 жилдлик. 2- жилд. Девон. Масъул муҳаррир Ғ. Каримов. –Тошкент: Ғ.Ғулом, 1978.
4. С.Рустамий. Ўрта асрлар балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар. – Тошкент: Zilol buloq, 2019.
5. Б.Жалилов. Диний-маърифий мавзуларнинг бадиий адабиётдаги талқини. - Тошкент: 2019.
6. А.Ҳожиаҳмедов. Мумтоз бадиият луғати. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2008.
7. А. Рустамов. Сўз хусусида сўз. -Тошкент: EXTREMUM PRESS, 2010.